

Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları

Haz. Burak Enver

İstanbul, Kronik Yayınları, 2023, 158 sayfa, ISBN: 978-625-6989-82-5.

Samet YILDIZ*

Tarih kaynakları arasında yer tutan hâtıralar, ele aldığı konulara canlılık katar. Resmî evrakın basmakalıp ifadelerinden ve ciddî üslûbundan arî olması ve bünyesinde kendisini meydana getiren şahsın duygularını barındırması, bu duruma zemin hazırlar. Bununla birlikte; hâtıraların birtakım sakıncalı yönleri de vardır ki, o da yaşananların üzerinden zaman geçmesinden ileri gelmektedir. Zamanın yorgunluğu neticesinde hâfızasının azizliğine uğrayabilecek muharrir; geçmişte yaşadığı, gördüğü ve işittiği her türlü anekdotu yanlış veya eksik hatırlayabilir. Doğru olarak hatırında kalanları da hâlihazırda bulunduğu dönemin konjonktürel yapısına muvafık olarak aktarabilir. Yâni -pek çok hâtıratta gördüğümüz gibi- tarihî gerçeklikleri birtakım emeller için tahrif eder. Bu gerekçeyle; bir tarihçi, her türlü kaynağa karşı sergilediği eleştirel bakış açısını, hâtırat konusunda daha titiz kullanmaya mecburdur. Aksi takdirde; ortaya çıkan sonucun, doğru bilgiye ulaşma noktasında kıymet-i harbiyesi olamaz.

Doğru bilginin peşinde olan tarihçiler, herhangi bir tarafgirliğe sebebiyet vermemek amacıyla her türlü kaynağı incelemekle mükelleftirler. Oldukça meşakkatli bir çalışma sürecine tekâbül eden bu mükellefiyet, tarihteki kişilerin ve olayların önem veya ihtilâfına bağlı olarak değişkenlik gösterecektir. Pek tabî olan bu hususa yakın tarihimizden örnek verecek olursak; Sultan II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki, Ermeni Meselesi, Enver Paşa ve faaliyetleri gibi birtakım bahisler hemencecik kendisini belli edecektir. Zikrettiğimiz her bir konu hakkında taraftar-muhallif yüzlerce, binlerce tarihî kaynak ve telif eser bulunmakta ve her biri “doğruları açıkladığını” iddia etmektedir. Bu yüzden; konu hakkında yazılmış eserlerin ve özellikle de

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, İzmir, sametyildiz.iletisim@gmail.com

hâtıratların çapraz biçimde okunması ve birbiriyle kıyaslanması elzem bir hâl almaktadır. Öyle ki, geçmişten günümüze kadar süregelen tartışmalara ve tarafgirliklere zemin hazırlayan ve hatta o tartışmaların ana hedefi konumunda bulunan Enver Paşa, böylesi hummalı bir çalışma yapılmaya değer bir şahsiyettir. Zira pek çok hâtırat Paşa'nın hayatı, icraatı ve karakteri bahislerine temas edildiği gibi; ifade ettiğimiz hususları başlı başına inceleyen eserler¹ ve Paşa hakkında özel bilgiler sunan hâtıratlar da mevcuttur.² Enver Paşa'nın kıymetli eşi Naciye Sultan tarafından kaleme alınan hâtırat da bu noktada oldukça değerlidir.

Osmanlı Hânedanı için çıkarılan sürgün kararının akabinde vatanından ayrılan Naciye Sultan, hânedan mensubu kadınlar için yasağın kaldırılmasının ardından memleketine dönmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'ne geldiği süreçte Türk basınıyla muhavereye bulunan Naciye Sultan, Türk vatandaşlarının dikkatini toplamayı başarmıştır. Zira merhum Enver Paşa'nın eşi olduğu gibi, aynı zamanda Osmanlı Hânedanı'na da mensuptur. Dolayısıyla, hâtıraları oldukça önemlidir. Bu yüzden; yaşadıklarını, gördüklerini ve işittiklerini çocukluk devrinden başlamak suretiyle aktarmaya karar veren Naciye Sultan, Rezzan Yalman³ ile mülâkat gerçekleştirmiştir. Dönemin *Vatan* gazetesinde otuz altı tefrika hâlinde yayımlanan hâtıralar (15 Aralık 1952-21 Ocak 1953),⁴ okurların ilgisini çekmiştir. Bu sebeple; Naciye Sultan'ın anıları, *Vatan* gazetesindeki tefrikalar birleştirilmek suretiyle, Orhan Gazi Aşıroğlu tarafından *Burak Yayınevi* bünyesinde yayımlanmıştır.⁵ Hâtıratın kitaplaştırılmış hâli ile gazete nüshalarını inceleyen Burak Enver ise, hâtıratı *Kronik Yayınları* bünyesinde, Eylül 2023'te yeniden yayımlamıştır.

Naciye Sultan'ın hâtıratı, ön söz ve sunuş bölümleri hâricinde otuz altı alt kısımdan oluşmaktadır. Mevzubahis otuz altı kısmın seyri şöyledir: Naciye Sultan'ın İstanbul'a dönüşü (ilk dört kısım); Sultan II. Abdülhamid ve onun hakkındaki birkaç anekdot; II. Meşrutiyet ve Enver Bey; Enver Paşa ile yaşadıkları (eserin büyük çoğunluğunu kapsamakta); I. Cihan Harbi ve sonrası; Enver Paşa'nın mücadelesi, şehâdeti,

¹ Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa* (3 Cilt), Remzi Kitabevi, İstanbul 1993; M. Şükrü Hanioglu, "Enver Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, İstanbul 1995, ss. 261-264; Mahmut İybar, "I. Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi?", *Belleten*, C. XLIII, S. 169, Ankara-Ocak 1979, ss. 215-226; Feridun Kandemir, *Enver Paşa'nın Son Günleri*, Güven Yayınevi, İstanbul 1943; Sami Sabit Karaman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, Arma Yayınları, İstanbul 2002; Nevzat Köseoğlu, *Şehit Enver Paşa*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019; Cemal Kutay, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, Ekincil Yay., İstanbul 1955; İrfan Ülkü, *KGB Arşivlerinde Enver Paşa*, Kamer Yay., İstanbul 1996; Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a*, Bayrak Matbaası, İstanbul 1995; Salahi Sonyel, *Enver Paşa ve Orta Asya'da Baş Gösteren "Basmacı" Akımı*, TTK Yay., Ankara 1991; Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yay., İstanbul 2019; Tekin Erer, *Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı*, Mayataş Yay., İstanbul 1973; Ali Bademci, *Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa (1917-1934)*, Kutluğ Yay., İstanbul 1975; Hasan Babacan, "Enver Paşa", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.263-272; Murat Bardakçı, *Enver*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015; vd.

² M. Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yay., İstanbul 1989; Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Tekin Yay., Ankara 1990; Şükrü Fuat Gücüyener, *Birinci Cihan Harbinde Tanıdığım Kahramanlar: Enver (Paşa)*, Gün Basımevi, İstanbul 1991; *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, Haz. H. Erdoğan Cengiz, İletişim Yay., İstanbul 1991; Ali Fuad Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955; Cemâl Paşa, *Hatıralar*, Haz. Alpay Kabacalı, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018; *Naciye, Ruhum, Efendim; Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'a Rusya ve Orta Asya'dan Yazdığı Sürgün Mektupları*, Haz. Murat Bardakçı, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016; *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Haz. Erhan Çifci, Timaş Yay. İstanbul 2018; vd.

³ 1903 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Rezzan Yalman, Emekli Deniz Yarbay Dr. Arif Bey'in kızıdır. Aldığı ilköğrenimin ardından Çamlıca Kız Lisesinden mezun olan (1921) Rezzan, bir süreliğine Fransa'da bulunmuş ve akabinde Ahmet Emin Yalman ile evlenmiştir (1922). Ahmet Emin Yalman ile evlenmesinin akabinde bir müddet Amerika'da kalmış olan Rezzan Yalman, bu süre zarfında yabancı dil bilgisini geliştirmiştir. Öyle ki, İngilizce ve Fransızca'yı iyi derecede bilen Yalman, zikredilen dillerden Türkçemize pek çok tercüme gerçekleştirmiştir. Hayatının büyük bölümünde yazarlıkla iştigal eden Rezzan Yalman, 1986'da vefat etmiştir.

⁴ *Vatan* gazetesindeki orijinal nüshalar için bkz. "Enver Paşa'nın Dul Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları", *Vatan*, 15 Aralık 1952-21 Ocak 1953.

⁵ *Acı Zamanlar; Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları*, Haz. Orhan Gazi Aşıroğlu, Burak Yay., İstanbul 1990.

ailesinin yurt dışındaki çileli hayatı; hilâfetin kaldırılması; hânedan mensuplarının yurt dışına gönderilmesi ve nihâyetinde Naciye Sultan'ın Paris'e yerleşmesi ve Paris günleri. Görüldüğü üzere; eserin yazım planı oldukça makûl olduğu gibi, tarihî seyre uygundur.

Naciye Sultan'ın anıları, İstanbul'a dönüş süreciyle başlamaktadır. Vatanına kavuşmak isteğiyle yanıp tutuşan yüreği, bir ân evvel "hânedan mensuplarının dönmesine ilişkin kararı" beklemektedir. Beklediği kararın ardından alelâcele memleketine dönme çabasına girişen Naciye Sultan, yolculuğunu hangi vâsıta ile gerçekleştireceği hususunda kararsız kalır. Memleketine ve sevdiklerine hızlıca kavuşabileceği tayyare yolculuğu ile güvenli ama daha uzun süreli gemi yolculuğu arasında gel-git yaşar ve gemiyi tercih eder. (s. 13) Öyle ki bu durum, esere renk katan psikolojik bir durum olarak karşımıza çıkar. İstanbul'a geldiğinde şehri seyretmekle meşgul olur ve çocukluk ile gençlik yıllarına dair anılarını hatırlar. Sultan Abdülmecid'in oğullarından olan babası Süleyman Efendi ve aile hayatı hakkında bilgiler verir ki babasının Arapça ve Farsça bilen, romantik bir yapıya sâhip olduğundan mütevellit musikiye meraklı, atla gezinmekten hoşlanan bir şahsiyet olduğu ve bu yüzden de neşeli bir çocukluk dönemi geçirdiği mevzubahis bilgiler arasındadır. (s. 17)

Naciye Sultan, hâtıratının muhtelif kısımlarında kendi çocukluğu hakkında bilgiler vermiştir. Âynizâde Tahsin Bey'den ders aldığı, Hâfız İhsan Efendi ve Ziya Bey'den Türkçe ile okuma dersleri aldığı, Fraulein Funke isimdeki bir Alman kadından piyano ile Fransızca öğrendiği, yaşı ilerledikten sonra Lange ve Hege isimli hocalardan piyano eğitimi aldığı, keman çalma hususunda Braun isimli hocadan eğitim gördüğü ve Udi Andon isimli hocadan da alaturka musiki öğrendiği gibi hususlara temas etmiştir. (s. 27) İlâveten, harem ağalarının aşırı derecede taassuba bulandıkları (s. 29), oldukça fazla odası bulunmasına rağmen sarayların yemek odasından mahrum kaldığı (s. 23), saraydan dışarıya çıkmanın zor olduğu (s. 28), harem ağaları ile uğraşmanın saray mensubu gençler için önemli bir sevinç kaynağı olduğu (s. 32) anekdotlarına yer vermiştir. Sultan amcaları hakkında da hatırı sayılır anekdotlar paylaşan Naciye Sultan, Sultan Reşad'a dair şunları ifade etmektedir:

"Sultan Reşad benim için ikinci bir baba idi. Babamı kaybettikten sonra bana gösterdiği alâka, muhabbet ve şefkat ömrü boyunca devam etmiştir. Yüzü ve bilhassa hâlleri babama çok benzediği için amcaların arasında en çok onu severdim. Çocukluğuma ait tatlı hâtıralar arasında en çok minnet ve muhabbetle yâd ettiklerim amcam Sultan Reşad'a ait olanlardır. Şefkati ve samimî babalık hislerini, hiç unutmam. Bana her zaman kendi hususî bahçesinde ve limonluğunda yetişmiş nadide meyvalar gönderirdi..." (s. 48)

Sultan Reşad'ın iktidarında evliliği gündeme gelen Naciye Sultan, birtakım olayların yaşanmasına kaynaklık etmiştir. Eserin on bir ve on ikinci kısımlarında temas edilen bu husus; Şehzâde Abdürrahim Efendi ile Naciye Sultan'ın evlendirilmesi ve Şehzâde tarafından yazılmış olan sahte tehdit mektubunun gizemiyle Enver Bey'in Naciye Sultan'a tâlip olması⁶ bahsidir.⁷ Hâtıralarında *hürriyet kahramanı* olarak vurguladığı

⁶ Devlet yönetiminde etkili olma gayesini güden İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından İstanbul'da ve özellikle de saray çevresinde (hâl' olayından sonra Yıldız Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na taşındı) ciddi tedbirler almıştır. Kabineye girme, İstanbul muhafızlığı vazifesini yerine getirme, veliaht şehzâdeyle ilgilenme ve denetimde tutma, Osmanlı Hânedanı'na mensup olan veya sarayda memur olarak bulunan kadınlarla evlenme gibi hususlar, burada kısaca örneklendirilebilir. İfade ettiğimiz hâle ilişkin çarpıcı bir örnek verecek olursak; mabeyin başkâtipliği vazifesini ifa etmekte olan Halid Ziya (Uşaklıgil) Bey'in, Sultan Reşad tarafından "Meclis-i Âyan üyesi" olarak atanmasıdır. İttihatçılardan habersiz ve doğrudan doğruya Sultan'ın inisiyatifli doğrultusunda yapılan bu atama, İttihatçıların dikkatini çekmiş ve hem Sultan'a hem de Halid Ziya Bey'e yapılan baskılar, Halid Ziya Bey'in istifasına sebebiyet vermiştir. Görüldüğü üzere; yukarıda zikrettiğimiz durumların yaşanmasında hem İttihatçıların tutumu hem de 60 yaşında padişahlık makamına erişmiş (1909) olan Sultan Mehmed Reşad'ın şahsî özellikleri (liderlik ve siyaset

Enver Bey ve “*çok sevdiğim kayınvalidem*” şeklinde belirttiği kayınvalidesi, Naciye Sultan’ın eş konusundaki kararını samimî şekilde vermiş olduğunu göstermektedir. Bunda Enver Paşa’nın validesinin, Naciye Sultan’ın babasının hastalığı zamanında sık sık ziyarete gelmesi etkili olmuştur. (s. 52) Evlilik bahsinin nihâyete ermesi amacıyla; Sultan Reşad tarafından görevlendirilen Şehzâde Vahdettin Efendi, Naciye Sultan’la görüşme yapmış ve kendisine tâlip olanlardan hangisiyle evlenmek istediğini sormuştur. Tâlipleri hakkında bilgi sâhibi olan Naciye Sultan, Enver Bey’i eş olarak kabul etmekte karar kılmış ve bunu belirtmiştir. “Neden Enver Bey?” sorusuna hâtıratında içtenlikle yanıt veren Naciye Sultan, şu ifadeleri sarf etmiştir:

“Enver Bey’in yakışıklı ve mert bir delikanlı olduğu, resimlerinden belli idi. Fakat üstelik onun hürriyet kahramanı Enver olduğunu biliyordum. Memlekette baştan başa bir hava yaratmış bir insandı. Ona bir kahraman gözüyle bakıyordum. Hayatını böyle bir kimse ile birleştirmek, her hayalperest genç kızın rüyası olabilir...” (s. 54)

Trablusgarp Savaşı, Enver Paşa’nın hayatındaki en önemli dönemeçlerden biridir. Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgeye ordu sevk edememesinden ötürü; bir grup Osmanlı subayı, İtalyanların emperyalist hedeflerine karşı gönüllü olarak mücadele edecekti. Enver, Mustafa Kemal, Eşref ve Süleyman Askerî Beyler gibi dönemin düşük rütbeli subaylarının vermiş olduğu mücadele, İtalyan ve dünya kamuoyunda yankılanmıştı. Küçük gruplar hâlinde hareket eden ve gayrinizamî harp tekniklerini kullanan Osmanlılar, kararlılıklarında sebatkârdılar. Enver Bey’in; bölge halkının, silâhlı milislerin (Senûsilerin) ve subayların odak noktası olması da sergilenen kararlılıktan ileri gelmişti. Enver Bey’i “Enver Paşa” yapacak sürecin en büyük adımlarından bir tanesi olan Trablusgarp Savaşı, Naciye Sultan’ın hâtıratında da kendisine yer edinmiştir. Hâtıratın 13 ve 14. kısımlarında (s. 57-64) aktarılan “Enver Paşa ve Trablusgarp” bahsi, birkaç anekdotu da bünyesinde barındırmaktadır. Trablusgarp’a varmak için evvela Mısır’a giden Enver Bey ve ekibinin, “İstanbul’da kolera olduğu” gerekçesiyle Mısır’a girmelerine izin verilmemesi (s. 57); Enver Bey’in yanında bir tabanca, yüz fişek ve yüz liradan başka bir şey olmadığı (s. 57); Sultan Reşad’ın tahta çülüs tarihi olan 27 Nisan’da, Trablusgarp’taki subayların, bölge ileri gelenlerinden oluşan heyetlerin, kabile reislerinin ve din adamlarının Enver Bey’i ziyaret etmesi (s. 58-59) gibi hususlar burada örneklendirilebilir.

Naciye Sultan, Trablusgarp meselesinin akabinde evlilik hususuna değinmiştir. Müstakbel eşi olan Enver Bey ile daha önce görüşmediğini ifade ederek konuya giren Naciye Sultan (s. 65), Enver Bey’in apandisit ameliyatı geçirdiğini ve bu yüzden de endişelendiğini aktarmaktadır. Trablusgarp ve Balkan Savaşları, apandisit sorunu ve ameliyatı derken epeyi geciken evlilik, nihâyet 5 Mart 1914’te vuku bulmuştur. Nişantaşı’nda gösterişli bir şekilde gerçekleşen düğün töreni hakkında Naciye Sultan şu ifadeleri sarf etmiştir:

“Selâmlıkta erkeklere, haremde kadınlara ziyafet sofraları kuruldu. İkramlar yapıldı. Bütün sefirler (elçiler) ve ecnebi (yabancı) ailelerin ileri gelenleri de düğüne geldiler. Davetlilerden başka bir sürü davetsiz misafir de içeriye

---

yeteneklerinden yoksunluk vb.) etkili olmuştur. Detaylı bilgiler için bkz. *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Haz. Erhan Çıfci, Timaş Yay. İstanbul 2018, s. 94-96; Leyla Açba, *Harem Hatıraları*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 287; Ahmed Rıza Bey, *Anılar*, s. 46; Samet Yıldız, *Mondros Mütarekesi'nden Sonra İttihatçılar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Yayımlanmamış Lisans Tezi), İzmir 2022, s. 18; Cevdet Küçük, “Mehmed V”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 418.

⁷ Enver Bey’in Naciye Sultan ile evliliği, sâdece bir önceki dipnotla değerlendirilemeyecek kadar sevgi ve aşk bağları içermektedir. Bkz. *Naciye, Ruhum, Efendim; Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'a Rusya ve Orta Asya'dan Yazdığı Sürgün Mektupları*, Haz. Murat Bardakçı, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016; *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, Haz. H. Erdoğan Cengiz, İletişim Yay., İstanbul 1991.

girmeye muvaffak oldu. Davetiyelerin elden ele dolaşması yüzünden şahsî olarak çağrılmamış olanlar da eş ve dostlarından davetiye tedarik ederek, içeriye girebildiler. Düğün çok kalabalıktı. Hemen hemen davetliler kadar seyirci vardı...” (s. 66)

Naciye Sultan, Enver Paşa ile evliliğini “Mesut ve Heyecanlı Günlerimiz” başlığı altında değerlendirmektedir. Bu bağlamda; Enver Paşa’nın vatanına bağlı biri olduğunu ve önce vatanına, sonra da kendisine sevdalandığını ifade etmektedir. (s. 69) İlâveten, Cihan Harbi sürecinde evlendikleri için -dolaylı yoldan olsa da- oldukça sıkıntılı bir evlilik hayatı olduğuna ilişkin bilgiler veren Naciye Sultan, “*Her akşam Enver Paşa’ya gelen mektup ve haberler eve getirilirdi. Bunun için muayyen bir saat yoktu. Harp içinde olduğumuzdan gecenin her saatinde imzalanması gereken haberler, tâ yatak odamıza kadar gelirdi*” (s. 70) der ve Enver Paşa’nın hangi saatte olursa olsun, elzem durumlarda evden ayrıldığını aktarır. Bu durum; dönemin Osmanlı devlet teşkilâtı içerisinde önemli bir mevkie sâhip olan Enver Paşa’nın, “önemli bir makamda bulunmanın rehaveti içine girecek” veya “görevini ihmâl edecek” bir yapıda olmadığını gösteren bir başka husustur.

Hâtıratında kısaca değinilen diğer konular arasında, Cihan Harbi’nin nihâyete ermesi ve Enver Paşa ile İttihat ve Terakki’nin diğer liderlerinin ülkeyi terk etmesi; Naciye Sultan ve maiyetinin, işgal kuvvetlerinin baskısı neticesinde yalıdan ayrılması ve bu süreçte yaşananlara dair anekdotlar; Enver Paşa’dan gizlice aldığı haberler ve bunlar üzerine aktarılan malûmat; Naciye Sultan’ın gizlice yurt dışına kaçması, bu süreçte yaşadığı heyecanlı hâdiseler ve Enver Paşa ile Almanya’da buluşmaları; İttihatçı liderlere düzenlenen suikastlarda hedef durumunda olmaları ve kendilerine ilişkin bir suikast teşebbüsü; Enver Paşa’nın şehâdeti;⁸ Osmanlı Hânedanı’nın yurt dışına çıkarılması ve kendilerinin Paris’e yerleşmeleri bulunmaktadır.

Netice itibarıyla; Burak Enver tarafından yeniden yayımlanan *Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları*, döneminin en güçlü simalarından biriyle evli olan bir hânedan mensubunun anılarıdır. Osmanlı saray hayatı, saray içerisindeki iktidar mücadeleleri, Sultan II. Abdülhamid ve Sultan Mehmed Reşad’la ilgili ifadeler, Enver Paşa ile tanışma ve evlilik süreci, I. Cihan Harbi ve yaşananlar, Enver Paşa’nın savaş öncesindeki ve sonrasında faaliyetleri ile şehâdeti, yurt dışında yaşama çabası gibi önemli hususlar, mevzubahis eserde kendine yer edinmiştir. Orijinal diline müdahale edilmeden yayımlanmış olan eser; oldukça sâde, akıcı ve anlaşılır bir üslûba sâhiptir. Bu yüzden, eserin idrak edilememesi veya okurun sıkılması gibi bir durumdan bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte; eser içerisine eklenen görseller (21 adet) ile bir adet vesika, esere renk katması açısından önemli bir husustur. Eser içerisindeki alt kısımlar incelendiğinde, başlıkların -gazeteye uygun olarak- “ilgi çekmeye dönük” hazırlandığı kolaylıkla anlaşılabilir. İlâveten, hâtıra ile ilgili bir tek eleştiri yöneltilebilir: Osmanlı Hânedanı’na mensup ve Enver Paşa ile evli olan bir sultanın, daha derin ve kapsamlı bir hâtıra ortaya koyması beklenirdi. Ayşe Osmanoğlu,⁹ Şadiye Osmanoğlu,¹⁰ Leyla Açıba¹¹ ve Selma Sultan (hâtıraları, kızı Kenize Murad tarafından

⁸ Naciye Sultan, Enver Paşa’nın şehadetine ilişkin habere ulaştığı anda inanmamıştır. Çünkü Enver Paşa, kendisinin öldüğüne ilişkin haberlerin yayılacağını ama ölmediğini ifade ettiği bir mektup kaleme almış ve Naciye Sultan’a göndermiştir. Mektup ise şehâdet tarihiyle aynı günde Naciye Sultan’a ulaşmış ve böylesi bir durum ortaya çıkmıştır. (s. 120)

⁹ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁰ Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

¹¹ Leyla Açıba, *Harem Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

aktarıldı)¹² gibi hânedan mensupları tarafından kaleme alınan hâtıralar, bu noktada örnek gösterilebilir. Zikrettiğimiz tüm bu hususlar değerlendirildiğinde; *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları* isimli hâtırat, okunulması ve dönemi konu edinen diğer hatıratlarla birlikte değerlendirilmesi gereken bir mahiyettedir.

---

¹² Kenize Murad, *Saraydan Sürgüne*, Çev. Esin Çelikkın, İSİS Yayıncılık, İstanbul 1990.